

NERIJUS BABINSKAS

OD FEUDALIZMU DO AFRYKAŃSKIEGO SPOSOBU PRODUKCJI. PROBLEM TYPOLOGII PRZEDNOWOCZESNYCH PERYFERYJNYCH SPOŁECZEŃSTW EUROPEJSKICH¹

ABSTRACT. Nerijus Babinskas, *Od feudalizmu do afrykańskiego sposobu produkcji. Problem typologii przednowoczesnych peryferyjnych społeczeństw europejskich* [From Feudalism to the African Mode of Production: the Problem of Typology of the Pre-Modern Peripheral European Societies], edited by K. Brzechczyn, „Człowiek i Społeczeństwo” vol. XLII: *Modelowanie świata społecznego. Założenia – rekonstrukcje – analizy* [On Modeling of Social World: Assumptions – Reconstructions – Analysis], Poznań 2016, pp. 119-133, Adam Mickiewicz University Press. ISSN 0239-3271.

I assert that methodological nationalism (national paradigm) is one of the main reasons of methodological inertia of the current historiography especially in the area of the post-communist European countries. In the current article I argue that comparative history could be a bridge between conventional (mainstream) historiography and approaches of so-called macrohistory. In this context typology should be treated as one of possible methods of comparative history. The most traditional approach of medievalists to articulate classification of pre-modern European societies is consider whether particular pre-modern society is feudal or not. However I argue that this approach is quite complicated because of ambiguity and polysemy of the term. There are at least several Marxist and non-Marxist alternatives like the tributary mode of production, patrimonialism versus feudalism dichotomy or the so-called type/model of early Central European state. The application of the concept of the African mode of production in the case of typology of some European pre-modern peripheral societies despite of its paradoxically looking etymology also is plausible.

Nerijus Babinskas, Uniwersytet Wileński, Wydział Historyczny, Katedra Teorii Historii i Historii Kulturowej, Universiteto g. 7, LT-01513 Vilnius, Lithuania, email: nerijus.babinskas@if.vu.lt

---

¹ Niniejszy artykuł jest poszerzoną wersją wystąpienia pt. *The problem of typology of pre-modern societies and the peripheries of Europe: feudalism, tributarism, patrimonialism or the African mode of production?* na konferencji „Readings of Joachim Lelewel: past, historian’s craft and society in the 19th-21st centuries”, która odbyła się w dniach 6-7 listopada 2015 r. na Uniwersytecie Wileńskim.

Stosowanie typologii w kontekście historiografii traktuję jedynie jako jedno z możliwych podejść historii porównawczej, od razu chciałbym przedstawić argumenty uzasadniające znaczenie komparatystyki dla współczesnej historiografii oraz rozważyć, w jaki sposób pomaga ona przezwyciężyć pewne jej głęboko zakorzenione metodologiczne braki.

Rzeczywiście mamy do czynienia z pewnymi metodologicznymi wadami, które ciągle utrzymują się we współczesnej historiografii, a których źródło odnajdziemy w okresie instytucjonalizacji historiografii, tj. jeszcze w XIX wieku. Warto więc wyróżnić dwie odmiany, które są najbardziej istotne w tej kwestii. Nazwę je „metodologicznymi pułapkami”.

Możliwie najbardziej wyczerpująca wiedza o podstawowych źródłach to najważniejsze kryterium prawidłowo przeprowadzonego badania historycznego. Z tego powodu metody i zasady historii jako dyscypliny naukowej zdominowały kwestie przedmiotowe historii (tj. ludzką przeszłość jako taką)². Prowadzi to nieuchronnie do fragmentaryzacji (miniaturyzacji) obiektu badań i podkreślania jego wyjątkowości i odmienności. Odwołując się do słynnego stwierdzenia austriackiego zoologa i etnologa Konrada Lorenza, powiemy, że historycy to przeważnie ci, którzy wolą „wiedzieć wszystko o niczym” (niż przeciwnie – „wiedzieć nic o wszystkim”)³.

Profesjonalizacja i instytucjonalizacja społeczności historyków zbiega się w czasie z kształtowaniem się nowożytnych narodowości i budowaniem państw narodowych. Ten zbieg okoliczności sprawił, że archiwa, źródła, historyczne narracje oraz same społeczności historyków są ściśle strukturyzowane zgodnie z narodowymi pryncypiami. Z tego właśnie powodu mit „ciągłości” narodu jest tak silnie obecny, a państwo narodowe jest z zasady traktowane jako naturalna „rama” badań historycznych. W ten sposób natrafiamy na metodologiczny nacjonalizm w historiografii.

Opisane tematyczne i metodologiczne ograniczenia sprawiają, że historiografia jest często klasyfikowana jako wyjątkowo deskryptywna czy idiograficzna dyscyplina (zgodnie z dychotomią Wilhelma Windelbanda)⁴. Natomiast makrohistoria, która poszukuje praw generalizujących,

---

² D. Olstein, *Thinking History Globally*, Palgrave Macmillan, Basingstoke – New York 2015, s. 147.

³ S. Baldwin, *Comparing and Generalizing; Why All History Is Comparative, Yet No History Is Sociology*, w: D. Cohen, M. O'Connor (red.), *Comparison and History Europe in Cross-national Perspective*, Routledge, New York – London 2004, s. 1.

⁴ J. Guldi, D. Armitage, *The History Manifesto*, Cambridge University Press, Cambridge 2014, ss. 14-15.

podstaw i tendencji, według Johana Galtunga powinna być traktowana jako dyscyplina *nomotetyczna*⁵.

Jestem głęboko przekonany, że opisane przeze mnie niedoskonałości czynią historiografię dyscypliną przestarzałą, i całkowicie zgadzam się z Akirą Iriye, który twierdzi:

[...] wraz z pojawieniem się problemów globalnych, począwszy od ekologii i praw człowieka, po terroryzm i choroby, tradycyjne zaabsorbowanie narodu jako jednostki analizy wydaje się coraz bardziej prowincjonalne i coraz mniej znaczące. Wraz z umiędzynarodowieniem nauki, które umożliwiło historykom łatwe przekraczanie oceanu i przemierzanie narodowych granic, idea studiowania historii kraju bez odniesienia do ponadnarodowego rozwoju jest bardzo nieciekawa i nie sprzyja dialogom⁶.

Pozostaje zapytać, jak pokonać te niedoskonałości? Jak twierdzą Jo Guldi i David Armitage w książce *The History Manifesto*, historia jako dyscyplina akademicka ma szczególne prawo roszczenia do bycia *humanistyką krytyczną*, ponieważ jest w stanie łączyć zarówno procedury, jak i aspiracje nauk humanistycznych i społecznych⁷. Natomiast Diego Olstein proponuje ujęcie bardziej szczegółowe. Według niego połączeniem (albo inaczej: osią) tych dwóch przeciwstawień (tj. ideograficznej i nomotetycznej czy jak sam to określa: monograficznej historii i makrohistorii) może być właśnie historia porównawcza⁸. Co więcej, w swojej książce sugeruje cztery strategie przekraczania narodowych granic i izolowanych obszarów. Pierwszą z nich jest porównanie⁹. Dlatego też historia porównawcza stanowi najlepszy punkt wyjścia, dzięki któremu można sobie poradzić z problemami metodologicznymi historiografii rozumianej tak, jak zostało to przedstawione powyżej.

Przejdźmy teraz do konkretnych typologii przednowoczesnych społeczeństw. Historycy średniowiecza, którzy próbują wyjść poza wspomniane „wiedzieć wszystko o niczym”, zazwyczaj angażują się w tradycyjne debaty na temat feudalizmu. Jednakże dyskusja ta jest nieco skomplikowana, przede wszystkim z powodu nieostrości tego terminu – australijski histo-

⁵ J. Galtung, S. Inayatullah (red.), *Macrohistory and Macrohistorians: Perspectives on Individual, Social and Civilizational Change*, Praeger, Westport – London 1997, s. 2.

⁶ A. Iriye, *Transnational History*, „Contemporary European History” 13(2)/2004, ss. 211-212.

⁷ J. Guldi, D. Armitage, *The History Manifesto*, s. 15.

⁸ D. Olstein, *Comparative History: The Pivot of Historiography*, w: B.Z. Kedar (red.), *Explorations in Comparative History*, The Hebrew University Magnes Press, Jerusalem 2009, ss. 37-52.

⁹ *Ibidem*, ss. 59-73, 80-81, 87-97.

ryk John O. Ward wyróżnia aż jedenaście znaczeń terminu „feudalizm”¹⁰. Brytyjska mediewistka Susan Reynolds (odwołując się do swego rodaka, Chrisa Wickhama) zaprezentowała uogólnioną klasyfikację trzech najważniejszych typów feudalizmu: „wąsko prawniczego” (Ganshof), „średniego zasięgu” (Bloch/Weber) i szerokiego rozumienia tego terminu (Marks/Engels)¹¹. Belgijski mediewista François-Louis Ganshof definiuje feudalizm jako odnoszący się jedynie do relacji wewnątrzwojskowej, wyższej warstwy właścicieli ziemskich, której członkowie są ze sobą powiązani poprzez stosunki lenne i utrzymują swoje ziemie jako feudum. Definicja słynnego francuskiego historyka Marca Blocha (zgodnie z ujęciem S. Reynolds koncepcja Weberowska jest bardzo podobna do koncepcji Blocha) zawiera pojęcia wasalstwa i lenna niemalże w tym samym znaczeniu jak w propozycji Ganshofa, jednak są one wyraźnie poszerzone, zdają się obejmować całość społeczeństwa, choć sama definicja koncentruje się na społecznych i politycznych relacjach wewnątrz wyższej warstwy. Karol Marks i Fryderyk Engels także zajmowali się całym społeczeństwem, koncentrując się jednak na gospodarczych podstawach relacji politycznych i społecznych, czyli na tym, co określali mianem „sposobu produkcji”. Istotą feudalnego sposobu produkcji jest relacja oparta na wyzysku pomiędzy właścicielami ziemskimi a podporządkowanymi im wytwórcami (chłopami), w której nadwyżki wytworzone przez tych drugich – czy to bezpośrednio w postaci pracy, pewnego rodzaju renty, czy też w formie pieniężnej – są z przymusu sankcjonowane i przeznaczone tylko dla tych pierwszych. Tutaj nacisk kładziony jest na co innego, jedynie z krótkim odniesieniem do charakteru klasy rządzącej, bez wyszczególniania jej praw w majątkach ziemskich czy ujęcia zależności wewnętrznych¹².

Ponadto w swej wcześniejszej książce, po przedstawieniu wyczerpujących badań porównawczych, Susan Reynolds krytykuje zawężone ujęcie feudalizmu (Ganshof). Doszła bowiem do wniosku, że tak rozumiany feudalizm był fikcją stworzoną w późniejszym czasie, która nie odpowiadała historycznej rzeczywistości¹³. W dwóch pozostałych przypadkach, według

---

¹⁰ J.O. Ward, *Feudalism: Interpretative Category or Framework of Life in the Medieval West?*, w: E. Leach (red.), *Feudalism: Comparative Studies*, Sydney Association for Studies in Society and Culture, Sydney 1985, ss. 40-49.

¹¹ S. Reynolds, *The Use of Feudalism in Comparative History*, w: B.Z. Kedar (red.), *Explorations in Comparative History*, s. 192.

¹² Ibidem, ss. 192-194.

¹³ S. Reynolds, *Fiefs and Vassals. The Medieval Evidence Reinterpreted*, Oxford University Press, New York 1994, s. 475.

brytyjskiej mediewistyki, wpływ koncepcji feudalizmu na historię porównawczą jest bezsprzeczny. Przy czym według autorki najbardziej obiecującym było podejście marksowskie. Niemniej Reynolds twierdzi, że w XXI wieku feudalizm, jako kategoria analizy, jest przestarzały i proponuje jego porzucenie¹⁴. Nie ma jednak powszechnej zgody co do uznania bezużyteczności tego terminu w historiografii XXI wieku. Na przykład szwedzki historyk ekonomii Erik Örjan Emilsson w swojej pracy doktorskiej nie podziela poglądu Reynolds, choć był zaznajomiony z jej argumentacją. Badacz ten nie kwestionuje solidności jej krytyki, mimo to sugeruje używanie terminu „feudalizm” jako indukcyjnego pojęcia mającego rodzinę znaczeń (termin autorstwa Ludwika Wittgensteina). Podkreśla on, że i tak modele dedukcyjne były zbyt oddalone od historycznej rzeczywistości i rzadko stosowane w naukach społecznych¹⁵.

Niejasna perspektywa feudalizmu jako kategorii badań porównawczych zachęca do poszukiwania rozwiązań alternatywnych. W historiografii marksowskiej była to koncepcja azjatyckiego sposobu produkcji (ASP), która umożliwiła sformułowanie idei multilinearnego rozwoju społeczeństw¹⁶. Debata wokół ASP rozpoczęła się już w okresie międzywojennym i została wznowiona kilka dekad później¹⁷. Podczas drugiej fali dyskusji brytyjski socjolog historyczny Perry Anderson wyszczególnił dziesięć cech charakterystycznych, które różni autorzy już przed Marksem i Engelsem (od Niccolò Machiavellego po Monteskiusza) przypisywali wschodniemu despotyzmowi, który powinien być traktowany jako prekursor ASP: 1) państwowa własność ziem, 2) brak prawnych ograniczeń, 3) religijne zamienniki praw, 4) brak dziedziczenia szlachectwa, 5) poddańcza równość społeczna; 6) wyizolowane społeczności wiejskie, 7) dominacja rolnictwa nad handlem; 8) publiczne prace irygacyjne, 9) środowisko ukształtowane przez gorący klimat, 10) historyczna niezmienność¹⁸. Natomiast sam Marks, według P. Andersona, wyróżnia następujące fundamentalne elementy ASP: 1) brak

¹⁴ S. Reynolds, *The Use of Feudalism...*, ss. 215-217.

¹⁵ E.Ö. Emilsson, *Before the 'European Miracles'. Four Essays on Swedish Preconditions for Conquest, Growth, and Voice* (doctoral dissertation), Department of Economic History, Göteborg University, 2005, ss. 32-33, 39-40.

¹⁶ P. Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, Verso, London – New York 1979, s. 484.

¹⁷ J. Bratkiewicz, *Teoria przedkapitalistycznej formacji społecznej w kulturach orientalnych. Interpretacja badań i polemik*, PAN, Wrocław 1989; A.M. Bailey, J.R. Llobera (red.), *The Asiatic Mode of Production. Science and Politics*, Routledge – Kegan Paul, London – Boston – Henley 1981.

¹⁸ P. Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, s. 472.

prywatnej własności w postaci ziemi, 2) wielkoskalowe systemy irygacyjne w rolnictwie, 3) występowanie autarchicznych społeczności wiejskich, łączących rzemiosło z pracami rolnymi i współdzielących prawo do gruntu, 4) stagnacja pasywnie rentowych bądź biurokratycznych miast, 5) dominacja despotycznej maszyny państwowej, kontrolującej większość nadwyżki i funkcjonującej nie tylko jako centralny aparat represji klasy rządzącej, ale także jako główne narzędzie wyzysku ekonomicznego, 6) czysto zewnętrzny i trybutarny wpływ państwa na wioski, 7) świecka inercja i niezmienność¹⁹.

Chociaż koncepcja ASP była głośno i szeroko krytykowana przez samego S. Andersona i wielu innych, nie zdyskredytowało to idei multilinearne go rozwoju. Zaproponowano kilka alternatyw w celu odcięcia się od kontrowersyjnego ASP, np. państwowy (Leonid Vasilyev²⁰) czy policentryczny (Yuriy Semenov²¹) sposób produkcji. Pośród wczesnych substytutów znalazł się też (prawdę mówiąc, bardzo sugestywny) trybutarny sposób produkcji (TSP) lub inaczej formacja trybutarna. Sam termin został wprowadzony przez japońskiego historyka Jiro Hayakawę w okresie międzywojennym²², a pomysł ten został rozwinięty w drugiej połowie XX wieku. Na początku (zaczynając od J. Hayakawy) PSP było traktowane jedynie jako bardziej udana alternatywa ASP, jednak później powstało kilka tradycji użycia tego terminu:

– niektórzy badacze (jak John Haldon²³ czy Eric R. Wolf²⁴), podążający za głównym fundatorem tej koncepcji, Samirem Aminem²⁵, oraz inni, wcześniejsi (rumuński badacz Ion Baun²⁶, Constantin Daniel²⁷), traktowali

¹⁹ Ibidem, s. 483.

²⁰ Л.С. Васильев, *История Востока*, т. 1, Высшая школа, Москва 2001, s. 40; А.В. Коротаев, Н.Н. Крадин, В.А. Лынша, *Альтернативы социальной эволюции (вводные замечания)*, w: *Альтернативные пути к цивилизации*, Логос, Москва 2000, s. 47.

²¹ Ю.И. Семёнов, *Политарный («Азиатский») способ производства: сущность и место в истории человечества и России*, Волшебный ключ, Москва 2008, ss. 335-345.

²² E.R. Wolf, *Europe and the People without History*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London 2010, s. 402.

²³ J. Haldon, *The State and the Tributary Mode of Production*, Verso, London – New York 1993.

²⁴ E.R. Wolf, *Europe and the People...*

²⁵ S. Amin, *Modes of Production and Social Formation*, „Ufahamu. A Journal of African Studies” 4(3)/1974, ss. 57-85.

²⁶ I. Banu, *Asupra formațiunii sociale tributare („asiatice”)*, w: idem, *Sensuri universale și diferențe specifice în filosofia Orientului Antic*, t. I, Științifică, București 1967, ss. 15-36.

²⁷ C. Daniel, *Modul de producție tributual în Sumer*, w: C. Daniel (red.), *Civilizația sumeriana*, Editura Sport-Turism, București 1983, ss. 56-66.

TSP jako stan społeczeństw przednowoczesnych (tj. TSP obejmuje zarówno feudalizm, jak i ASP jako wariacje tego samego sposobu produkcji);

– inni (jak Chris Wickham²⁸, choć później zmienił swoje zdanie²⁹, czy Jairus Banaji³⁰) sprzeciwiali się tak szerokiemu ujęciu i twierdzili, że TSP jest jedynie bardziej skutecznym zamiennikiem ASP. Ich podejście było oparte na rozróżnieniu pomiędzy rentą a podatkiem (renta jest przypisywana feudalizmowi, natomiast podatek TSP). W tym przypadku znaczenie TSP jest węższe niż w poprzedniej propozycji (nie obejmuje bowiem opartego na rencie feudalizmu);

– rumuńscy badacze (Henri H. Stahl³¹, Miron Constantinescu³²) zaproponowali specyficzną koncepcję TSP/formacji trybutarnej i zastosowali ją bezpośrednio w swej typologii konkretnych, europejskich peryferii (księstw Mołdawii i Wołoszczyzny). Zgodnie z tym podejściem formacja trybutarna jest jedynie wariacją ASP/wschoźniego despotyzmu (tj. ma węższe znaczenie niż ASP).

Ponieważ trzeci sposób użycia tego pojęcia jest najbardziej oryginalny, przekonajmy się, jak będą wyglądały podstawowe cechy tak rozumianego TSP. Rumuński socjolog historyczny Henri H. Stahl (1901-1991) wyróżnił pięć socjoekonomicznych formacji (wspólnoty: pierwotną, niewolniczą, feudalną, kapitalistyczną, socjalistyczną)³³. Następnie uzupełnił je o wschoźni despotyzm³⁴. Poza tymi sześcioma klasycznymi formacjami rumuński uczony wyszczególnił jeszcze jedną, którą nazwał trybutarną (*orînduirea tributale*). Stahl traktował ją jako specjalną odmianę wschoźniego despotyzmu³⁵. Ten drugi różni się od formacji trybutarnej przede wszystkim sposobem funkcjo-

---

²⁸ Ch. Wickham, *The Uniqueness of the East*, w: T.J. Byres, H. Mukhia (red.), *Feudalism and Non-European Societies*, Frank Cass, London 1985, ss. 166-196.

²⁹ Ch. Wickham, *Land and Power. Studies in Italian and European Social History, 400-1200*, British School at Rome, London 1994.

³⁰ J. Banaji, *Theory as History. Essays on Modes of Production and Exploitation*, Haymarket Books, Leiden – Boston 2010.

³¹ H.H. Stahl, *Analiza sociologică a orînduirii „tributale“ românești*, „Viitorul Social” 7/1978, ss. 534-541; idem, *Comentarii la problema „orînduirii tributale românești”*, „Viitorul Social” 6(4)/1977, ss. 702-710; idem, *Teorii și ipoteze privind sociologia orînduirii tributale*, Editura științifică și enciclopedică, București 1980.

³² M. Constantinescu, *Despre formațiunea social-economică tributală*, „Probleme economice” 4/1973, ss. 51-68; idem, *Modul de producție tributală și orînduirea tributală*, „Probleme economice” 11/1972, ss. 28-44; idem, *Schița unei teorii marxiste a formațiunii social-economice tributale*, Martie, București 1974.

³³ H.H. Stahl, *Teorii și ipoteze privind sociologia...*, s. 26.

³⁴ Ibidem, s. 191.

³⁵ Ibidem.

nowania państwa. W przypadku despotyzmu wschodniego państwo ingeruje bardziej w życie wytwórców poprzez organizowanie wielkoskalowych robót publicznych (np. budowanie i utrzymywanie systemu irygacyjnego). Z kolei społeczności wiejskie w obu przypadkach są wyzyskiwane przez wzrost trybutu³⁶. Ta cecha jest wspólna dla obu podtypów układów. Niemniej w przypadku formacji trybutarnej społeczności bezpośrednich wytwórców są znacznie mniej kontrolowane przez państwo. Jest to podstawowa różnica między wschodnim despotyzmem a systemem trybutarnym³⁷.

Warto podkreślić, że debaty na temat TSP nie straciły swego znaczenia w historiografii marksistowskiej aż do XXI wieku włącznie. Wręcz przeciwnie, wspomniany wcześniej J. Banaji omawia TSP w swojej książce na temat różnorodnych sposobów produkcji³⁸.

Kolejną, marksistowską alternatywą, która wyłoniła się w drugiej połowie XX wieku, jest wczesnośredniowieczny środkowoeuropejski typ państwa, opracowany przez czeskiego historyka Dušana Třeštika. Według tego badacza ten typ państwa powinien być traktowany jako specjalna odmiana feudalizmu mimo faktu, że istnieją pewne cechy, które czynią go podobnym do ASP³⁹. Z jednej strony, według Třeštika, istnieją różnice między strukturami socjopolitycznymi Imperium Karolińskiego a wczesnymi państwami Europy Środkowej – w Europie Środkowej nie wyłoniła się własność prywatna, wszyscy byli poddani władcy oraz przeważał scentralizowany model podziału nadwyżek wyprodukowanych dóbr. Z drugiej strony punktem wyjścia dla rozwoju feudalizacji w Europie Środkowej nie była własność (środków produkcji), ale wolność i podatki nakładane przez władcę, które powinny być jednak interpretowane jako renta⁴⁰. Czeski historyk stosuje ten model w odniesieniu do wczesnego państwa czeskiego, polskiego i węgierskiego. Co więcej, sugeruje, że państwo wielkomorawskie było poprzednikiem tego typu państwa⁴¹.

Moim zdaniem argumenty D. Třeštika, popierające tezę o „feudalności” tych wczesnych, środkowoeuropejskich systemów, nie brzmią zbyt prze-

³⁶ Ibidem, ss. 156-160.

³⁷ Szerzej: N. Babinskas, *The Concept of Tributalism: A Comparative Analysis of S. Amin, J. Haldon and H.H. Stahl's Approaches*, „Revista Română de studii Baltice și Nordice” 1/2009, ss. 73-75.

³⁸ J. Banaji, *Theory as History. Essays on Modes of Production and Exploitation*, Brill, Leiden – Boston 2010.

³⁹ Д. Тржештик, *Среднеевропейская модель государства периода раннего средневековья*, в: *Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей*, Наука, Москва 1987, ss. 124-133.

⁴⁰ Ibidem, ss. 125-130.

⁴¹ Ibidem, ss. 125, 131.

konująco. Nic więc dziwnego, że inny historyk, zajmujący się specyfiką wczesnych państw Europy Środkowej, dochodzi do kompletnie odmiennych wniosków. Rosyjski historyk Borys Floria, który opisał społeczeństwa Europy Środkowej w okresie IX-XI wieku w podobny sposób, nie zinterpretował ich jako feudalne. Przeciwnie, przeciwstawił socjopolityczną strukturę społeczną tego wczesnego okresu z późniejszymi (XIII-XIV wiek). Według B. Florii tylko ten późniejszy okres był właściwie feudalny z powodu decydującego wpływu Europy Zachodniej. Jednakże rosyjski badacz dowodzi, że społeczeństwa wczesnej Europy Środkowej (w IX-XI wieku) były typologicznie bardzo podobne do tych w Skandynawii, Rusi Kijowskiej czy w południowo-wschodniej Europie. Rozwój tych społeczeństw ulega dyferencjacji dopiero w drugim okresie (w XIII-XIV wieku)⁴².

Można łatwo odnaleźć więcej alternatywnych interpretacji socjopolitycznych struktur wczesnych państw Europy Środkowej (a przynajmniej, dajmy na to, wczesnej Polski). Wczesny ustrój polskiego państwa i społeczeństwa jest zazwyczaj określany mianem prawa książęcego (*ius ducale*). Jakie są konkretne cechy tychże rządów? W Polsce (a także na Węgrzech) przynajmniej do XII wieku szlachta posiadała jedynie niewielkie włości. Z drugiej strony, aparat administracyjny na wszystkich poziomach składał się z przedstawicieli tejże klasy i wpływał na ich status społeczny, a także gwarantował przychód (tylko mała część przychodu szlachty pochodziła z włości). Wszystkie ziemie państwa należały do władcy (księcia bądź króla), przynajmniej formalnie. Chłopi byli dłużni państwu dużą daniną i usługami. Tak więc centralny sposób eksploatacji był dominujący⁴³.

W związku z osobliwościami socjopolitycznej struktury wczesnego państwa polskiego opisanymi powyżej polski socjolog historyczny Krzysztof Brzechczyn twierdzi, że feudalizm nie był nieuniknionym stadium w przednowoczesnym rozwoju wszystkich europejskich społeczeństw⁴⁴. Według polskiego mediewisty Karola Modzelewskiego ten specyficzny ustrój wczesnej Polski zawiera cechy dwóch koegzystujących formacji społecznych – zachodnioeuropejskiego feudalizmu oraz ASP⁴⁵. W tej kwestii interpretacja K. Modzelewskiego jest bardzo zbliżona do koncepcji zaprezentowanej przez B. Florię. Jednakże polski badacz twierdzi, że przynajmniej u swych

---

⁴² Б. Флоря, *Центральная Европа в Европе средневековья*, w: А.И. Миллер (red.), *Центральная Европа как исторический регион*, Институт славяноведения и балканистики, Москва 1996, ss. 26-47.

⁴³ K. Brzechczyn, *Odrębność historyczna Europy Środkowej. Studium metodologiczne*, Wyd. Fundacji Humaniora, Poznań 1998, ss. 194-197.

⁴⁴ Ibidem, ss. 193-194.

⁴⁵ Ibidem, s. 199.

początków ustrój w Polsce posiadał tę samą „cywilizacyjną podstawę” z obszarem klasycznego feudalizmu, tj. indywidualne gospodarstwa chłopskie (bezpośrednich wytwórców)⁴⁶. Jest to powód do dalszych poszukiwań alternatywnych, typologicznych kategorii.

Przekraczanie horyzontu marksizmu daje szansę na wykorzystanie możliwości dostarczonych przez socjologię polityczną i antropologię polityczną. Mając na uwadze istotne cechy środkowoeuropejskiego typu państwa, o których była mowa wcześniej, łatwo zauważyć oczywiste podobieństwo do patrymonializmu Maxa Webera. Według tego słynnego niemieckiego socjologa, jest to rodzaj panowania tradycyjnego. W przypadku patrymonializmu administracja oraz siły militarne są prywatnymi instrumentami władcy. W zasadzie może on nimi rozporządzać tak jak każdym gospodarczym kapitałem. Patrymonialny sługa może natomiast utrzymać się w następujący sposób: a) poprzez żywienie się przy pańskim stole, b) z deputatów (głównie naturalnych) pochodzących z pańskich zasobów, c) z nadania ziemi w zamian za służbę, d) poprzez przydział rent, opłat i podatków, e) z lenna. Weber traktował opcje „d” i, szczególnie, „e” jako bardzo osobliwe, które prowadziły do przekształcenia w antagonizm patrymonializmu – feudalizm (aczkolwiek Weber zestawia je w nieco niejasny sposób)⁴⁷. Tym, który wyjaśnił patrymonialno-feudalną dychotomię w kontekście Weberowskiej typologii politycznej dominacji, był amerykański socjolog Vatro Murvar⁴⁸. Uwydatniając tę dychotomię, niektórzy badacze (jak Richard Pipes) stosują ją do przednowoczesnej, a nawet współczesnej Rosji (interpretując ją jako patrymonialną, ale w żadnym wypadku nie feudalną!)⁴⁹, a inny klasyk historycznej socjologii Shmuel Noah Eisenstadt użył terminu „monarchia patrymonialna” nie tylko w odniesieniu do takich przypadków, jak starożytny Egipt czy królestwo Babilonii, ale także do plemion germańskich i słowiańskich w Europie, a nawet, z pewnymi zastrzeżeniami, do wielu średniowiecznych państw bałkańskich czy słowiańskich⁵⁰. W literaturze akademickiej XXI wieku można odnaleźć jeszcze jedną bardzo intere-

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ M. Weber, *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa 2002, ss. 168-181.

⁴⁸ V. Murvar, *Patrimonial-Feudal Dichotomy and Political Structure in Pre-Revolutionary Russia: One Aspect of the Dialogue Between the Ghost of Marx and Weber*, „The Sociological Quarterly” 12/1971, ss. 500-524.

⁴⁹ R.E. Pipes, *Russia under the Old Regime*, Penguin Books, London 1995; J. Banaji, *Theory as History...*

⁵⁰ S.N. Eisenstadt, *Traditional Patrimonialism and Modern Neopatrimonialism*, Sage, Beverly Hills – London 1973, s. 31.

suającą aplikację idei „patrymonializmu” – podjęta została bowiem próba zastosowania go do przypadku Wielkiego Księstwa Litewskiego. W jednej ze swych książek socjolog historyczny Zenonas Norkus zinterpretował polityczne rządy w czasach panowania Witolda Kiejstutowicza właśnie jako Weberowski sułtanizm (tj. szczególny przypadek patrymonializmu)⁵¹.

Można jednak odnaleźć powszechnie używany termin „państwo patrymonialne” w polskiej historiografii (wykorzystany również w historiografii litewskiej). Jak pokazały moje wcześniejsze badania, termin ten, który jest szeroko wykorzystywany zarówno przez polskich, jak i litewskich historyków, nie ma żadnego związku z Weberowską typologią tradycyjnych typów panowania – ma zupełnie inne źródło oraz inną tradycję użycia, która jest niekorzystna dla porównawczych badań historycznych⁵².

Szersze zastosowanie terminu „patrymonializm” do przednowoczesnych społeczeństw Europy Środkowej wydaje się ciekawe i obiecujące, gdy mamy na uwadze z jednej strony spostrzeżenia D. Třeštika na temat analogiczności socjopolitycznych przemian, z drugiej – rozróżnienie między patrymonializmem a feudalizmem (rozwinęte przez V. Murvara). W tej perspektywie sugestia Z. Norkusa na temat sułtanizmu Wielkiego Księstwa Litewskiego w czasie rządów Wielkiego Księcia Witolda również zasługuje na więcej uwagi.

Można odnaleźć jeszcze jeden, bardzo ważny impuls dla poszukiwań bardziej adekwatnych modeli typologii przednowoczesnych, europejskich społeczeństw peryferyjnych. Jest nim reewaluacja czynnika zewnętrznego, która powinna być wiązana z teorią systemu-świata (Immanuel Wallerstein), popularna w 1970 r.⁵³, oraz z ideą rozróżnienia między pierwotną i wtórną państwowością, sformułowaną przez antropologa politycznego Mortona Frieda w 1960 r.⁵⁴ W świetle tych idei zostały opracowane nowe interpretacje poszczególnych przednowoczesnych peryferyjnych społeczeństw europejskich. Obie idee są oparte na koncepcji afrykańskiego sposobu produkcji (AfSP), zarysowanej przez francuską afrykanistkę Catherine

⁵¹ Z. Norkus, *Nepasiskelbusioji imperija. Lietuvos Didžioji Kunigaikštija lyginamo-sios istorinės imperijų sociologijos požiūriu*, Aidai, Vilnius 2009, s. 323.

⁵² N. Babinskas, *Patrimonializmas: lenkiškoji sąvokos vartosenos tradicija ir jos santykis su M. Weberio samprata*, „Lietuvos istorijos studijos” 30/2012, ss. 171-188.

⁵³ A.В. Коротаев, Н.Н. Крадин, В.А. Лынша, *Альтернативы социальной эволюции...*, ss. 37-38.

⁵⁴ Por. Н.Н. Крадин, *Политическая антропология*, Логос, Москва 2004, s. 183; Д. Алимов, «Африканский способ производства» в Великой Моравии? (Заметки на полях статьи Иво Штефана), „Петербургские славянские и балканские исследования” 1(11)/2012 s. 191.

Coquery-Vidrovitch w 1960 r.⁵⁵ (jak można w tym momencie zauważyć, powróciłem znów do marksizmu, jednak ponieważ rozwiązania te są bardzo oryginalne, nie mogą i nie powinny być ignorowane). W skrócie AfSP może być rozumiane jako kombinacja patriarchalno-wspólnotowych wsi i dalekosiężnego handlu, kontrolowanych przez wąską grupę społeczną⁵⁶.

W 1970 r. amerykański historyk socjologii Daniel Chirot zinterpretował socjoekonomiczną strukturę księstwa Wołoszczyzny w latach 1250-1500 jako przypadek politycznej gospodarki handlu gminnego (PGHG), rozpatrując zarówno osobliwości struktury wewnętrznej, jak i wpływu zewnętrznego (i budując analogie do średniowiecznych imperiów Sudanu Zachodniego)⁵⁷. Oto fundamentalne cechy PGHP: a) państwo nakłada daninę na populację wiejską; b) danina ta jest jednak niewielka i państwo tylko w niewielkim stopniu ingeruje w życie wioski; c) głównym źródłem dochodu państwa jest podatek od handlu luksusowymi przedmiotami; d) mieszkańcy wiosek niezmiennie żyją w warunkach podobnych do „wspólnoty pierwotnej”; e) elity rządzące są przede wszystkim poborcami podatków i danin, nie zaś właścicielami ziemskimi; f) na wsiach społeczeństwo jest relatywnie nieodróżniane⁵⁸.

Ten przypadek nie powinien być mylony ani z „państwem hydraulicznym” (opisanym przez Karla Wittfogela), ani z feudalizmem. Według K. Wittfogela „państwo hydrauliczne” kontroluje populację i gospodarkę wiejską w zasadzie bezpośrednio. PGHG nosi także niewielkie znamiona feudalizmu, gdyż w tym przypadku państwo jest zdecentralizowane i to szlachta kontroluje lokalnych mieszkańców wsi i populację wiejską⁵⁹.

Rosyjski historyk Daniel Alimov twierdził, iż państwo wielkomorawskie może być interpretowane właśnie jako manifestacja AfSP. Przede wszystkim bierze on pod rozwagę całą dostępną wiedzę (od źródeł pisanych po dowody archeologiczne) na temat ustroju wczesnej Europy Środkowej. Rosyjski badacz podkreślał wtórny charakter jej państwowości (w odniesieniu do państwa karolińskiego) i zarysował analogie zarówno między militarnymi miastami-państwami Zatoki Gwinejskiej, jak i handlowymi imperiami Sudanu Zachodniego (Ghaną, Mali, Songhajem)⁶⁰.

---

⁵⁵ C. Coquery-Vidrovitch, *Research on an African mode of production*, w: *African Studies. A Radical Reader*, Monthly Review Press, New York – London 1977, ss. 77-92.

⁵⁶ Ibidem, ss. 85-87.

⁵⁷ D. Chirot, *Social Change in a Peripheral Society: the Creation of a Balkan Colony*, Academic Press, New York – San Francisco – London 1976, ss. 15-35.

⁵⁸ Ibidem, ss. 16-17.

⁵⁹ Ibidem, s. 17.

⁶⁰ Д. Алимов, «Африканский способ производства»..., ss. 192-193.

Wnioski

Stwierdzenie, że feudalizm był koniecznym stanem przednowoczesnego rozwoju wszystkich europejskich społeczeństw, jest fundamentalne dla przewyciężenia bezwładu myślenia konceptualnego wśród mediewistów i dla odświeżenia debaty w kreatywny i analityczny sposób.

Istnieją przynajmniej cztery marksistowskie alternatywy wobec feudalizmu, które powinny być podzielone na trzy następujące grupy: ASP (plus TSP), AfSP (plus PGHG), wczesnośredniowieczny, środkowoeuropejski typ państwa.

Jedyna zaproponowana tutaj niemarksowska alternatywa (patrymonializm) posiada bezsprzecznie pewne cechy wspólne z TSP i, szczególnie, z wczesnośredniowiecznym, środkowoeuropejskim typem państwa.

Połączenie kryteriów wewnętrznego rozwoju z tymi związanymi z zewnętrznym wpływem jest niezbędne do wyrażenia adekwatnych typologii, przynajmniej w niektórych przypadkach.

Dalsza dyskusja na temat łączenia marksistowskich i niemarksistowskich koncepcji w typologii przednowoczesnych społeczeństw wydaje się produktywna.

Idea wyróżnienia wczesnośredniowiecznego środkowoeuropejskiego typu państwa, zaproponowana przez D. Třeštika, pozostaje istotna, jednak jej interpretacje są niejednoznaczne. Dalsza dyskusja jest konieczna, aby z jednej strony wyjaśnić miejsce tego typu państwa w ogólnych schematach historyczno-socjologicznych, z drugiej – by określić granice jego zasięgu w bardziej precyzyjny sposób.

Z języka angielskiego przetłumaczyła Karolina Pełka

Literatura

- Алимов Д., *Африканский способ производства» в Великой Моравии? (Заметки на полях статьи Иво Штефана)*, „Петербургские славянские и балканские исследования” 1(11)/2012.
- Amin S., *Modes of Production and Social Formations*, „Ufahamu. A Journal of African Studies” 4(3)/1974.
- Anderson P., *Lineages of the Absolutist State*, Verso, London and New York 1979.
- Armitage D., Guldi J., *The History Manifesto*, Cambridge University Press, Cambridge 2014.
- Babinskas N., *The Concept of Tributalism: A Comparative Analysis of S. Amin, J. Haldon and H. H. Stahl's Approaches*, „Revista Română de studii Baltice și Nordice” 1/2009.

- Babinskas N., *Patrimonializmas: lenkiškoji sąvokos vartosenos tradicija ir jos santykis su M. Weberio samprata*, „Lietuvos istorijos studijos“ t. 30, 2012.
- Bailey A.M., Llobera J.R. (red.), *The Asiatic Mode of Production. Science and Politics*, Routledge and Kegan Paul, London – Boston – Henley 1981.
- Baldwin P., *Comparing and Generalizing: Why All History Is Comparative, Yet No History Is Sociology*, w: D. Cohen, M. O'Connor (red.), *Comparison and History. Europe in Cross-national Perspective*, Routledge, New York – London 2004.
- Banaji J., *Theory as History. Essays on Modes of Production and Exploitation*, Brill, Leiden – Boston 2010.
- Banu I., *Asupra formațiunii sociale tributare („asiatice“)*, w: I. Banu, *Sensuri universale și diferențe specifice în filozofia Orientului Antic*, București, t. 1, 1967.
- Bratkiewicz J., *Teoria przedkapitalistycznej formacji społecznej w kulturach orientalnych. Interpretacja badań i polemik*, PAN, Wrocław – Warszawa 1989.
- Brzechczyn K., *Odrębność historyczna Europy Środkowej. Studium metodologiczne*, Humaniora, Poznań 1998.
- Chirot D., *Social Change in a Peripheral Society: the Creation of a Balkan Colony*, Academic Press, New York – San Francisco – London 1976.
- Constantinescu M., *Modul de producție tributală și orînduirea tributală*, „Probleme economice” 11/1972.
- Constantinescu M., *Despre formațiunea social-economică tributală*, „Probleme economice” 4/1973.
- Constantinescu M., *Schița unei teorii marxiste a formațiunii social-economice tributale*, București 1974.
- Coquery-Vidrovitch C., *Research on an African mode of production*, w: P. Gudkind, P. Waterman (red), *African Studies. A Radical Reader*, Monthly Review Press, New York and London 1977.
- Daniel C., *Modul de producție tributală în Sumer*, w: idem, *Civilizația sumeriană*, Editura Sport-Turism, București 1983.
- Eisenstadt S.N., *Traditional Patrimonialism and Modern Neopatrimonialism*, Sage Publications, Beverly Hills, London 1973.
- Emilsson E. Ö., *Before the 'European Miracles'. Four Essays on Swedish Preconditions for Conquest, Growth, and Voice. Doctoral Dissertation at the Department of Economic History*, Göteborg University 2005.
- Флоря Б., *Центральная Европа в Европе средневековья*, w: А.И. Миллер (red.), *Центральная Европа как исторический регион*, Институт славяноведения и балканистики, Москва 1996.
- Haldon J., *The State and the Tributary Mode of Production*, Verso, London – New York 1993.
- Iriye A., *Transnational History*, „Contemporary European History” 13(2)/2004.
- Galtung J., Inayatullah S. (red.), *Macrohistory and Macrohistorians: perspectives on Individual, Social and Civilizational Change*, Praeger, Westport – London 1997.
- Murvar V., *Patrimonial-Feudal Dichotomy and Political Structure in Pre-Revolutionary Russia: One Aspect of the Dialogue Between the Ghost of Marx and Weber*, „The Sociological Quarterly” 12/1971.
- Коротаев А.В., Крадин Н.Н., Лыньша В.А., *Альтернативы социальной эволюции (вводные замечания)*, w: idem, *Альтернативные пути к цивилизации*, Логос, Москва 2000.

- Крадин Н.Н., *Политическая антропология*, Логос, Москва 2004.
- Norkus Z., *Nepasiskelbusioji imperija. Lietuvos Didžioji Kunigaikštija lyginamosios istorinės imperijos sociologijos požiūriu*, Aidai, Vilnius 2009.
- Olstein D., *Comparative History: The Pivot of Historiography*, w: B.Z. Kedar (red.), *Explorations in comparative history*, The Hebrew University Magnes Press, Jerusalem 2009.
- Olstein D., *Thinking History Globally*, Palgrave Macmillan, Basingstoke – New York 2015.
- Pipes R.E., *Russia under the Old Regime. Second Edition*, Penguin Books, London 1995.
- Reynolds S., *Fiefs and Vassals. The Medieval Evidence Reinterpreted*, Oxford University Press, New York 1994.
- Reynolds S., *The Use of Feudalism in Comparative History*, w: B.Z. Kedar (red.), *Explorations in Comparative History*, The Hebrew University Magnes Press, Jerusalem 2010.
- Stahl H.H., *Comentarii la problema „orînduirii tributale românești”*, „Viitorul social” t. 6, 4/1977.
- Stahl H.H., *Analiza sociologică a orînduirii „tributale” românești*, „Viitorul social” t. 7, 3/1978.
- Stahl H.H., *Teorii și ipoteze privind sociologia orînduirii tributale*, Editura științifică și enciclopedică, București 1980.
- Ward J.O., *Feudalism: Interpretative Category or Framework of Life in the Medieval West?*, w: E. Leach et al. (red.), *Feudalism: Comparative Studies*, Sydney Association for Studies in Society and Culture, Sydney 1985.
- Васильев Л.С., *История Востока*, т. 1-2, Высшая школа, Москва 2001.
- Weber M., *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*, PWN, Warszawa 2002.
- Wickham Ch., *The Uniqueness of the East*, w: T.J. Byres, H. Mukhia (red.), *Feudalism and Non-European Societies*, Frank Cass, London 1985.
- Wickham Ch., *Land and Power. Studies in Italian and European Social History, 400-1200*, British School at Rome, London 1994.
- Wolf E.R., *Europe and the People without History*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London 2010.
- Семёнов Ю.И., *Политарный («Азиатский») способ производства: сущность и место в истории человечества и России*, Волшебный ключ, Москва 2008.
- Тржештик Д., *Среднеевропейская модель государства периода раннего средневековья*, w: idem, *Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей*, Наука, Москва 1987.

